

αλλά ως σχέση μεταξύ των ανθρώπων, ως κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης, και στη βάση αυτή προσεγγίζονται από τον Λένιν διαφορετικές μορφές του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον ίδιο, μόνο η απόσπαση υπεραξίας, μόνο αυτός ο ιδιαίτερος τρόπος απόσπασης υπερεργασίας από τους εργαζομένους, κάνει μια μορφή εκμετάλλευσης καπιταλιστική. Στις προβιομηχανικές καπιταλιστικές μορφές κυριαρχεί η έμμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, στο βιομηχανικό καπιταλισμό κυριαρχεί η άμεση υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, που σχετίζονται με το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων, γίνεται πέρασμα από το πρώτο στο δεύτερο.

Οι απόψεις που εξέφρασε ο Λένιν στην πολεμική του προς τους Ναρότνικους για το μέλλον του καπιταλισμού στη Ρωσία, αποτελούν (μαζί με το θεωρητικό έργο του Μαξ), κατά το συγγραφέα, τη βάση για μια κριτική προσέγγιση μερικών σύγχρονων θεωριών της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Στο κεφάλαιο V («Η έννοια του ασιατι-

κού τρόπου παραγωγής στον Μαξ ως κριτική στις εξελικτικές προσεγγίσεις της ιστορίας») εξετάζονται τα δομικά χαρακτηριστικά μιας ιδιαίτερης ομάδας προκαπιταλιστικών κοινωνιών (συλλογική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος, συλλογική οργάνωση της άρχουσας τάξης σε ένα δεσποτικό κράτος, συλλογική οργάνωση των κυριαρχούμενων τάξεων σε τοπικές κοινότητες, ο δογματικός φόρος ως ιδιαίτερη ιστορικά μορφή υπερπροϊόντος κ.λπ.) όπου κυριαρχούσε ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και η ιστορική διαδικασία της διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής, σε αντιπαράθεση με μη μαρξιστικές αντιλήψεις για την οικονομική εξέλιξη και με διάφορες «εξελικτικές-οικονομικίστικες» εκδοχές του μαρξισμού.

Από τα παραπάνω, αναδεικνύεται (έστω σκοπτικά) η αξία του βιβλίου, ιδιαίτερα για τις συζητήσεις που διεξάγονται στη σημερινή εποχή.

Γιάννης Γκαγκάτσιος

O Marx και τα οικονομικά της μη ισορροπίας,
G.Carchedi - A.Freeman (eds), Edward Elgar,
Cheltenham, UK και Brookfield, U.S., 1996

Τα τελευταία χρόνια, μετά από μια μακρά περίοδο σχετικής υποχώρησης, παρουσιάζεται μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας. Ο τόμος αυτός αποτελεί συνεισφορά στην κατεύθυνση αυτή. Περιέχει έντεκα δοκίμια πάνω σ' ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων,

τα οποία όμως μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο μεγάλα θέματα: (1) την κριτική της μεθόδου της ισορροπίας στην οικονομική ανάλυση εν γένει και στην αξιακή θεωρία ιδιαίτερα και (2) μια νεωτερίζουσα προσέγγιση στο λεγόμενο πρόβλημα του μετασχηματισμού, η οποία έχει ονομαστεί από τους

υποστηρικτές της Προσωρινό Ενιαίο Σύστημα - ΠΕΣ (Temporary Single System - TSS). Το πρώτο θέμα εκφράζει μια ευρύτερη οπτική και οι συνεισφορές που εντάσσονται σ' αυτό δεν ασπάζονται απαραίτητα την προσέγγιση του ΠΕΣ. Οι εργασίες των M.Naples και A.Saad-Filho ανήκουν στην κατηγορία αυτή. Το δεύτερο θέμα επεκτείνει την κριτική της μεθόδου της ισορροπίας σε μια ιδιαίτερη ερμηνεία του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές και αντιπροσωπεύεται από τις εργασίες των G.Carchedi, A.Freeman, P.Giussani, T.McGlone, W.de Haan, A.Kliman, A.Ramos και A.Rodriguez.

Από τις δύο εργασίες που δεν ανήκουν στην προσέγγιση της ΠΕΣ, το δοκίμιο της Michelle Naples εστιάζει πάνω σε τρία βασικά ζητήματα. Το πρώτο ζήτημα είναι η επαρκώς τεκμηριωμένη κριτική της μεθόδου της ισορροπίας των ορθόδοξων οικονομικών η οποία επεκτείνεται στη σφαιρική Σχολή του Πλεονάσματος. Όμως, ο εναλλακτικός δρόμος που προτείνεται από την M.Naples δεν είναι ούτε πλήρης ούτε δόκιμος. Εισάγοντας μια ιδιόμορφη αντίληψη της αλτουσεριανής έννοιας του υπερκαθορισμού —που είναι δημοφιλής στον αμερικανικό κύκλο γύρω από το πανεπιστήμιο του Amherst και το περιοδικό *Rethinking Marxism* και στοχεύει στη συγκρότηση ενός μεταμοντέρνου μαρξισμού— οι ουσιακές σχέσεις προσδιορισμού μεταξύ αξίας και τιμής εξαλείφονται σχεδόν πλήρως. Η Naples υποστηρίζει ότι μια αλλαγή στην τιμή δεν μπορεί πλέον να ανάγεται με ένα γραμμικό τρόπο σε μια άμεση ουσία· θα μπορούσε να αντανάκλα μια πρόσθετη καθαρά ονομαστική αλλαγή (σ. 103). Αυτό είναι ένα γεγονός που ούτε ο Marx αλλά ούτε και ο Ricardo και ο Sraffa φυσικά αγνοούσαν. Όμως, το αντικείμενο της διαμάχης σχετικά με το ζήτημα του με-

τασχηματισμού είναι η σχέση μεταξύ αξιών και τιμών παραγωγής και όχι πραγματικών τιμών. Στη συνέχεια, η Naples υποστηρίζει ότι η σχέση μεταξύ αξιών και τιμών παραγωγής διαμεσολαβείται από το φαινόμενο της ονομαστικής τιμής (σ.103). Αυτή η θέση είναι εξαιρετικά προβληματική, καθώς η κλασική κατανόηση της μαρξικής θεωρίας εξάγει τις αξίες αγοράς και τις τιμές αγοράς από τις αξίες και τις τιμές παραγωγής σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, δηλαδή θεωρεί τις πρώτες περισσότερο συγκεκριμένους μετασχηματισμούς των δεύτερων. Η μαρξική διαλεκτική —σε αντίθεση με τις βίαιες αφαιρέσεις του Ricardo— αναγνωρίζει σχέσεις ανάδρασης μεταξύ καθοριζόντων και καθοριζόμενων στοιχείων αλλά σε καθαρά διακριτά επίπεδα αφαίρεσης. Με αυτή την έννοια, εάν θέλει κανείς να κατασκευάσει, στη βάση της διαδικασίας μετασχηματισμού των αξιών, ένα πιο συγκεκριμένο μακρο-οικονομικό μοντέλο —δηλαδή ένα μοντέλο της συγκεκριμένης λειτουργίας μιας καπιταλιστικής οικονομίας— θα πρέπει να συμπεριλάβει σχέσεις ανάδρασης μεταξύ των παραπάνω όρων. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι καταργείται η σχέση καθορισμού τόσο στο μακρο-οικονομικό μοντέλο όσο βέβαια, πολύ περισσότερο, στη διαδικασία μετασχηματισμού, η οποία αλλιώς δεν έχει σχεδόν κανένα νόημα. Το δεύτερο ζήτημα με το οποίο ασχολείται η Naples συνδέεται στενά με το πρώτο και είναι η μαρξική θεωρία του χρήματος. Βασική έννοια πάνω στην προηγούμενα αναπτυχθείσα άποψή της περί ανάλυσης ανισορροπίας και συσχέτισης αξιών και τιμών παραγωγής, υποστηρίζει ότι το χρήμα —ως μονάδα λογαριασμού— είναι ο *sine qua non* διαμεσολαβητής της συσχέτισης αυτής. Αυτή η διαμεσολάβηση μπορεί να προκαλέσει ονομαστικές αλλαγές (π.χ. πληθωρισμός). Επι-

πρόσθετα, η Naples υποστηρίζει ότι το συμβατικό χρήμα-λογαριασμού παρά ο χρυσός (δηλαδή το εμπορευματικό χρήμα) αποτελεί τη μονάδα λογαριασμού του Marx (σ.106). Η θέση αυτή είναι, επίσης, εξαιρετικά αμφιλεγόμενη και η Naples αδυνατεί να προσφέρει πειστική απόδειξη με αναφορά σε μαρξικά κείμενα. Ιδιαίτερα η δήλωση ότι ο Marx, όταν μελετούσε την αξία του χρήματος, μόνο σ' ένα σημείο αναφέρθηκε ρητά στο εμπορευματικό χρήμα (σ.106) είναι, για να πει κανείς το λιγότερο, αβάσιμη. Τέλος, το τελευταίο θέμα της εργασίας της Naples είναι η κατασκευή ενός μοντέλου ανισοροπίας υποθέτοντας ότι υπάρχει (α) μόνο κυκλοφορούν κεφάλαιο, (β) σταθερή παραγωγικότητα εργασίας, (γ) απλή αναπαραγωγή (δηλαδή οι αγορές αγαθών εκκαθαρίζονται), αλλά δεν υπάρχει (δ) τεχνολογική καινοτομία και (ε) ενιαίο ποσοστό κέρδους. Επιπλέον, αποδέχεται την ύπαρξη ενός Νομισματικού Ισοδύναμου της Εργασίας - NIE (Monetary Equivalent of Labour - MEL), κατά το πρότυπο της Νέας Λύσης στο πρόβλημα του μετασχηματισμού, το οποίο είναι ένα ζήτημα που θα αναφερθούμε πιο κάτω. Ο στόχος του μοντέλου αυτού δεν είναι καθόλου καθαρός, καθώς προσπαθεί να κατασκευάσει ένα μοντέλο ανισοροπίας της οικονομίας σε αφαίρεση από αλλαγές παραγωγικότητας και κρισιακές τάσεις και, συνεπώς, αφήνοντας ως μοναδική αιτία της ανισοροπίας την αστάθεια των τιμών (σ. 112). Εάν έχει ένα νόημα η μαρξιστική έμφαση στην ανάλυση ανισοροπίας και στην κατάδειξη της εγγενούς ανισοροπίας —αλλά και ταυτόχρονης αναπαραγωγής— του συστήματος είναι ότι δείχνει πως αυτή πηγάζει από τη σφαίρα της παραγωγής. Επιπλέον, ο κρισίμος πυρήνας της μαρξικής θεωρία της κρίσης βασίζεται στον ανταγωνισμό μέσω της τεχνο-

λογικής καινοτομίας και στη βάση της τάσης δημιουργίας ενός ενιαίου γενικού μέσου ποσοστού κέρδους. Η διαμεσολαβημένη από το χρήμα έκφραση όλων των παραπάνω πράγματι δίνει μια εικόνα ισοροπίας μέσα από την ανισοροπία. Όμως, η ανάλυση της Naples —με εξαιρετικά προβληματικό τρόπο— αφαιρεί όλους τους προηγούμενους παράγοντες αυτής της διαδικασίας και διατηρεί μόνο τους τελευταίους, δηλαδή αυτούς που ανακύπτουν από το χρήμα και σε επίπεδο τιμών αγοράς. Η μέθοδος αυτή είναι αμφίβολης ευστοχίας, καθώς οι χρηματικοί-τιμιακοί παράγοντες αποτελούν διαμεσολαβητική έκφραση των αξιακών δεδομένων. Το αποτέλεσμα είναι μια εικόνα της οικονομίας που προσιδιάζει περισσότερο στην ορθόδοξη νεοκλασική ανάλυση (που περιορίζεται στην ανάλυση των τιμών) παρά σ' αυτή της Πολιτικής Οικονομίας.

Η συνεισφορά του Alfredo Saad-Filho αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αποτίμηση της «Νέας Λύσης» στο πρόβλημα του μετασχηματισμού (που προτάθηκε από τους Dumenil, 1980, 1983 και Foley, 1982 κυρίως). Το πρώτο τμήμα της είναι μια επακριβής και διδακτική ανάλυση του προβλήματος του μετασχηματισμού και των σφαλμάτων της σραφιανής προσέγγισης, η οποία ακολουθείται από μια καλογραμμένη παρουσίαση της «Νέας Λύσης». Όμως η κύρια προσφορά της εργασίας αυτής είναι η ακολουθούσα κριτική της «Νέας Λύσης». Ο Saad-Filho αφήνει στην άκρη τα γνωστά προβλήματα της προσέγγισης στη βάση του καθαρού προϊόντος —που υιοθετεί η «Νέα Λύση»— και επικεντρώνεται πάνω στους δύο άλλους βασικούς πυλώνες της: την αξία του χρήματος και την αξία της εργασιακής δύναμης. Παρόλο ότι επαινεί την εισαγωγή της έννοιας της αξίας του χρήματος —και τη μορφοποίησή της ως

NIE, που εκφράζει το λόγο της τιμής του καθαρού προϊόντος προς το σύνολο των ωρών εργασίας— ο Saad-Filho υποστηρίζει ότι αυτή έχει σημαντικά προβλήματα. Η απουσία μιας ρητής αναφοράς στο εμπορευματικό χρήμα οδηγεί —αντίθετα με τη μαρξική θεώρηση— στην άνιση ανταλλαγή και στη βασισμένη στην ανταλλαγή άποψη περί τιμών (σ.128). Επιπρόσθετα, η προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το επίπεδο της μορφής από την αρχή δημιουργεί σημαντικότητα μεθοδολογικά και αναλυτικά προβλήματα (σ. 128). Αυτή η εύστοχη κριτική, όμως, αποτυγχάνει να διακρίνει ότι η «Νέα Λύση» απορρίπτει ρητά την εμπορευματική εξαγωγή του χρήματος και έχει στο νου της ένα μυθολογικό πιστωτικό χρήμα που δημιουργείται εξωγενώς από το κράτος και καθορίζεται μέσω ενός μαύρου κουτιού της ταξικής πάλης (βλέπε Lapavitsas-Mavroudeas, 1997)*. Όσον αφορά την αξία της εργασιακής δύναμης, ο Saad-Filho επισημαίνει σωστά ότι διαχωρίζεται από τον ορισμό του Marx και οδηγεί σε μια κατανόηση του μισθού βάσει της κυκλοφορίας, η οποία είναι εξαιρετικά προβληματική και υποβαθμίζει την ταξική πάλη στη σφαίρα της παραγωγής (σσ. 129-130). Ένα πιθανό απουσιάζον στοιχείο από την ανάλυση του Saad-Filho είναι ότι τα προβλήματα με τον ορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης που δίνει η «Νέα Λύση» απορρέουν από το ότι απορρίπτει την εμπορευματική φύση της εργασιακής δύναμης (βλέπε Lapavitsas-Mavroudeas, 1997). Συγκεφαλαιώνοντας, εάν υπάρχει ένα μειονέκτημα στη συνεισφορά

του Saad-Filho, αυτό είναι ότι αρνείται να υπεισέλθει σε μια τελική και ολοκληρωμένη αποτίμηση της «Νέας Λύσης» και να αποφανθεί εάν αυτή αποτελεί —παρά τα σημαντικά προβλήματά της— μια γόνιμη κατεύθυνση μελέτης.

Το δεύτερο θέμα του τόμου αυτού, η προσέγγιση του ΠΕΣ στο πρόβλημα του μετασχηματισμού, αντιπροσωπεύεται από μια καλά οργανωμένη σειρά δοκιμίων. Το εισαγωγικό δοκίμιο του A.Freeman Marx προωθεί μια κριτική της βαλρασιανής μεθόδου ισορροπίας, η οποία επεκτείνεται όχι μόνο στους σραφιανούς αλλά σχεδόν στο σύνολο των προηγούμενων μαρξιστικών κατανοήσεων του μαρξικού έργου. Η εργασία του Carchedi —μαζί με το τελευταίο κεφάλαιο του τόμου από τον Freeman— εξηγεί πώς αντιλαμβάνεται η προσέγγιση του ΠΕΣ τη σχέση μεταξύ αξιών, τιμών παραγωγής, αξιών αγοράς και τιμών αγοράς. Οι εργασίες των Carchedi—De Haan και Kliman—McGlone αναλύουν πώς απαντά η προσέγγιση του ΠΕΣ στο πρόβλημα του μετασχηματισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δοκίμιο των Ramos και Rodriguez, καθώς δίνει μια επιμελή και λεπτομερή επισκόπηση της μαρξικής βιβλιογραφίας που θα μπορούσε να στηρίξει τη θεώρηση του ΠΕΣ. Η δεύτερη εργασία του A.Kliman αποτελεί μια προσπάθεια ανασκευής, πάντα μέσα στα πλαίσια του ΠΕΣ, του θεωρήματος του Okishio. Τέλος, ο P.Giussani προτείνει μια διαφορετική συγκρότηση της θεωρίας προσφοράς και ζήτησης.

Ο δηλωμένος στόχος του ΠΕΣ είναι η

* Οι υποστηρικτές του ΠΕΣ έχουν προσπαθήσει να πείσουν ότι η αντίληψή τους αυτή συμβαδίζει με την μαρξική. Όμως τα επιχειρήματά τους κάθε άλλο παρά πειστικά και βάσιμα είναι. Αντίθετα, η «Νέα Λύση» και ιδιαίτερα ο D.Foley αποδέχονται ευθαρσώς τη διαφορά τους με τον Marx. Ισχυρίζονται όμως ότι η δική τους ερμηνεία αποτυπώνει ρεαλιστικότερα τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και ότι τα σημεία διαφωνίας δεν ήταν καθοριστικά για τη συνολική θεώρηση του Marx.

ανάλυση των αξιών και των τιμών όχι ως διαχωρισμένων συστημάτων —όπως στην παραδοσιακή προσέγγιση, που επηρεάστηκε από τον Bortkiewicz, παραδειγματοποιήθηκε από τους σραφιανούς και ονομάζεται δυϊστική— αλλά ως ένα ενοποιημένο σύστημα που λειτουργεί στον πραγματικό ιστορικό χρόνο— σε αντίθεση ξανά με τη στατική ισορροπία του δυϊσμού. Ξεκινά με μια ολοκληρωτική απόρριψη κάθε έννοιας ισορροπίας, η οποία φτάνει μέχρι τις ακολουθητικές επαναληπτικές (successivist iterative) λύσεις στο πρόβλημα του μετασχηματισμού (Shibata, 1933, Shaikh, 1973, 1977, Morishima-Catephores, 1978). Οι επαναληπτικές λύσεις συλλαμβάνουν τη διαδικασία μετασχηματισμού ως μία διαδοχή σε λογικό (και όχι ιστορικό) χρόνο η οποία συγκλίνει συνήθως στις μαρξικές τιμές παραγωγής που αντιπροσωπεύουν μια μορφή ισορροπίας. Η προσέγγιση του ΠΕΣ επικρίνει τις λύσεις αυτές ως ανεπαρκείς και εσφαλμένες γιατί —μεταξύ των άλλων αδυναμιών τους— η διαδοχική σειρά αξιών και τιμών παραγωγής που οδηγεί στην ισορροπία δεν εκφράζει τις πραγματικές τιμές και αξίες, αλλά μάλλον μια κρυμμένη διάσταση πίσω απ' αυτές, και επομένως διατηρεί τη διχοτόμηση σε δυο διαφορετικούς κόσμους (των αξιών και των τιμών). Συνεπώς, απλοποιητικές υποθέσεις όπως αυτές του ίσου ποσοστού κέρδους, της σταθερής και ενιαίας τεχνολογίας, της μη ύπαρξης άγιου κεφαλαίου, της σταθερής περιόδου κύκλωσης του κεφαλαίου, της ομογενούς εργασίας, του ίσου ποσοστού εκμετάλλευσης, της σταθερής αξίας του χρήματος (σ. xvί), θα πρέπει να απορριφθούν. Επιπλέον, το πλαίσιο των συστημάτων ταυτόχρονων εξισώσεων (simultaneous equations), πρέπει να εγκαταλειφθεί και να αντικατασταθεί από μια πολυ-περιοδική ανάλυση.

Η ολοκληρωτική απόρριψη της ανάλυσης ισορροπίας συνδυάζεται με μια διαφορετική θεώρηση των ουσιακών σχέσεων μεταξύ αξιών, αξιών αγοράς και τιμών αγοράς. Η προσέγγιση του ΠΕΣ προχωρά πέρα από τις μη δυϊστικές προσπάθειες των λεγόμενων υπερακαθοριστικών (overdeterminist) λύσεων του προβλήματος του μετασχηματισμού (όπως αυτή των Wolff-Roberts-Callari, 1982). Οι τελευταίες αμφισβητούν την κλασική κατανόηση των ορισμών της αξίας, της τιμής παραγωγής, της αξίας αγοράς και της τιμής αγοράς, αλλά αποδέχονται το πλαίσιο των ταυτόχρονων εξισώσεων. Το ΠΕΣ αντικαθιστά την κλασική κατανόηση των σχέσεων προσδιορισμού μεταξύ των εννοιών αυτών —δηλαδή ότι οι αξίες καθορίζουν τις τιμές παραγωγής και ακολούθως, σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, καθορίζουν τις αξίες αγοράς και τις τιμές αγοράς— με μια διαφορετική. Όπως γράφουν οι Carchedi και De Haan (σ.142), οι αξίες εκφράζονται στις τιμές αγοράς (πραγματικά πραγματοποιημένες αξίες) και στη συνέχεια μετασχηματίζονται σε τιμές παραγωγής (κατά τάση αξίες). Επομένως, οι τιμές παραγωγής είναι το αποτέλεσμα και όχι η αιτία του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές αγοράς (σ. xxvί).

Το ΠΕΣ συμφωνεί με τη Νέα Λύση σε δύο βασικά σημεία. Πρώτον, αποδέχεται την έννοια του ΝΙΕ. Παρ' όλα αυτά όμως, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί από τον D.Foley (1997, σ.27), το ΠΕΣ αδυνατεί να δώσει μια συνεκτική κατανόηση του ΝΙΕ. Επιπρόσθετα, το ΠΕΣ αποδέχεται τον ορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης που δίνει η «Νέα Λύση» ως της ποσότητας χρήματος που καταβάλλεται για να πληρωθούν οι εργάτες. Επίσης, επεκτείνει τη θεώρηση αυτή και στην αξία των μέσων παραγωγής, που την κατανοεί ως την ποσότητα χρήμα-

τος που καταβάλλεται για την αγορά τους (σ. xi). Και οι δύο αυτοί ορισμοί διαφέρουν από τους μαρξικούς. Για τον Marx, η αξία τόσο της εργασιακής δύναμης εκφράζει τον χρόνο εργασίας που χρειάζεται για να παραχθούν τα μέσα συντήρησης των εργατών (δηλαδή ένα καλάθι εμπορευμάτων) και ο μισθός αποτελεί την εγχρήματη τιμή αγοράς της. Η αξία διαφέρει αναγκαία, κατά τον Marx, από την τιμή της. Όμοια, η αξία των μέσων παραγωγής εκφράζει το χρόνο εργασίας που χρειάζεται για να παραχθούν και αντανακλάται —αλλά πάλι μετασχηματισμένα και αναγκαία διαφοροποιημένα— στην εγχρήματη τιμή αγοράς τους. Αυτή η αποστασιοποίηση του ΠΕΣ από τους μαρξικούς ορισμούς βασίζεται στην πεποίθησή του ότι το χρήμα θα πρέπει να εισαχθεί στην ανάλυση άμεσα και χωρίς προϋποθέσεις ως προς τις συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής (σ. xii). Όμως, και στο σημείο αυτό η ανάλυση του Marx ακολουθεί διαφορετικό δρόμο, καθώς το χρήμα εξάγεται από το εμπόρευμα, πρώτα ως εμπορευματικό χρήμα και στη συνέχεια —στη βάση του εμπορευματικού χρήματος— ως συμβολικό χρήμα και πιστωτικό χρήμα.

Με βάση τις παραπάνω θέσεις, η θεωρία του ΠΕΣ υποστηρίζει ότι επιβεβαιώνει τη διαδικασία μετασχηματισμού του ίδιου του Marx —η οποία έχει κατηγορηθεί ως εσφαλμένη— και ότι αναπαράγει τις υποθέσεις και τα συμπεράσματά του. Κατά συνέπεια, η διαβόητη κατηγορία της εσωτερικής ασυνέπειας υποτίθεται ότι αναιρείται. Η ιστορική διαδρομή των τιμών αγοράς (που δεν απηχεί τις εξισώνουσες το ποσοστό κέρδους τιμές παραγωγής) παίρνεται ως δεδομένη. Επομένως, τα έξοδα για μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη θεωρούνται επίσης ως δεδομένα απλά ως καταβεβλημένο χρήμα. Ακολούθως οι αξίες ορίζο-

νται ως εκείνοι οι εγχρήματοι λόγοι ανταλλαγής κατά τους οποίους τα κέρδη είναι ανάλογα προς το (σε χρηματικούς όρους) καταβεβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο. Οι τιμές αγοράς μπορούν να διαφέρουν απ' αυτές τις αξίες για πολλούς λόγους (συμπεριλαμβανομένης της τάσης του ανταγωνισμού να εξισώνει τα ποσοστά κέρδους). Όποιες τιμές αγοράς επικρατήσουν σε μια δεδομένη περίοδο θα καθορίσουν τις αξίες της επόμενης περιόδου.

Όπως ειπώθηκε και στην αρχή, το ΠΕΣ αποτελεί μια ενδιαφέρουσα συνεισφορά, καθώς συμβάλει —μάζι με μια σειρά άλλες δημοφιλέστερες κατευθύνσεις έρευνας, όπως η «Νέα Λύση»— στη γενικότερη ανάλυση του ενδιαφέροντος για την αξιακή θεωρία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η κριτική του ΠΕΣ στο βαλρασιανό πλαίσιο ισορροπίας. Όμως, κανείς θα πρέπει να είναι προσεκτικός όσον αφορά τη σχέση μεταξύ ισορροπίας και ανισορροπίας και των επιπέδων αφαίρεσης. Η ορθόδοξη νεοκλασική αντίληψη της ανάλυσης ισορροπίας οδηγεί σε αντι-διαλεκτικές και βίαιες αφαιρέσεις, που αποτυγχάνουν να συλλάβουν το *modus operandi* του καπιταλιστικού συστήματος τόσο στις ουσιακές όσο και στις συγκεκριμένες διαστάσεις του. Αυτή η ορθή κριτική, όμως, δεν πρέπει να οδηγεί σε μια ανιεράχητη και αδόμητη συμπαράθεση σχεδόν κάθε διαδικασίας, ασχέτως του επιπέδου αφαίρεσης. Αντίθετα, είναι αναγκαία μια επακριβής διαστρωμάτωση επιπέδων διαλεκτικής αφαίρεσης. Μ' αυτή την έννοια, ενώ ο καπιταλισμός είναι ένα δυναμικό και επιρρεπές σε κρίσεις σύστημα, ταυτόχρονα μπορεί να λειτουργεί και να αναπαράγεται. Η λειτουργία του δεν είναι απλά μια τυφλή φυγή προς τα εμπρός, αλλά εμπειρικλείει σχέσεις συντονισμού και εξισορρόπησης. Η πλευρά αυτή μελετήθηκε

από τον Marx στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, με τα εξαιρετικά παρεξηγημένα σχήματα αναπαραγωγής. Στα πλαίσια αυτά, τα μονοπάτια ισορροπίας είναι το έδαφος για τη μελέτη της δυναμικής της ανισορροπίας. Η αντίληψη δε αυτή διαφέρει ριζικά από την οντολογική ισορροπία, δηλαδή την πεποίθηση ότι η πραγματικά υπαρκτή οικονομία τείνει, μέσω ενός ομαλού και ελεύθερου από κρίσεις μονοπατιού, προς ένα κέντρο ισορροπίας.

Ένα άλλο θετικό στοιχείο που εισάγει στη σύγχρονη συζήτηση το ΠΕΣ αλλά και οι άλλες νεότερες προσεγγίσεις είναι ο τονισμός της σημασίας του χρήματος. Όμως και στο σημείο αυτό υπάρχει η τάση από πολλούς να αντιμετωπίζεται το πρόβλημα σχετικά επιπόλαια. Ως γνωστόν, η νεο-οικονομική (οικονομική) θεώρηση έχει κατηγορηθεί δικαιολογημένα για τεχνικισμό, καθώς προσπαθεί να λύσει το πρόβλημα της θεωρίας της αξίας με βάση μια μυωπική θεώρηση των συνθηκών παραγωγής. Πολλές από τις νεότερες προσεγγίσεις προσπαθούν να αποφύγουν την ολισθηρή οικονομική απραξία καταφεύγοντας στο χρήμα ως την άμεση και μη χρήζουσα διαμεσολαβήσεις ή/και προϋποθέσεις έκφραση της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας. Με άλλα λόγια, η τεχνικιστική νεο-οικονομική αξιακή θεωρία της ενσωματωμένης εργασίας δοκιμάζεται να αντιμετωπιστεί με μια κοινωνική αξιακή θεωρία της αφηρημένης εργασίας, όπου η τελευταία θεωρείται ότι εκφράζεται άμεσα και αδιαμεσολάβητα από το χρήμα. Όμως η θεώρηση αυτή —που σήμερα ονομάζεται από πολλούς νομισματική εργασιακή θεωρία της αξίας (monetary labour theory of value)— είχε ρητά και ορθά απορριφθεί από τον Marx (1987) στην παλαιότερη διατύπωσή της από τον Franklin, γιατί έχει μια σειρά ανυπερέβλητα προβλήματα. Ένα συ-

νηθισμένο παράγωγο της νομισματικής εργασιακής θεωρίας της αξίας είναι η παραγωγή (ή και η απόρριψη) της εμπορευματικής διάστασης ως οικονομικής και ορατικής επιρροής. Κατά συνέπεια, η αξία της εργασιακής δύναμης και των μέσων παραγωγής γίνονται κατανοητές απλά ως καταβλημένη ποσότητα χρήματος. Αντιθέτως, η οπτική του Marx —όπως προαναφέρθηκε— είναι πολύ πιο σύνθετη, καθώς θεωρεί την αξία τους ως εμπορεύματα που έχουν παραχθεί από την εργασία στην παραγωγή αλλά που πρέπει επίσης να αξιοποιηθούν ως καπιταλιστικά εμπορεύματα στην ανταλλαγή. Η διαδικασία καπιταλιστικής ομογενοποίησης της εργασίας —δηλαδή αφαίρεσης των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της και αναγωγής της σε αφηρημένη κοινωνική εργασία— επιτελείται κατ' αρχήν στη σφαίρα της παραγωγής και, ακολούθως, διαμεσολαβείται στη σφαίρα της ανταλλαγής. Στη διαδικασία αυτή η ενδογενής διάσταση της αξίας (δηλαδή ο χρόνος εργασίας) προηγείται και φυσικά δεν μπορεί να εξοβελισθεί. Η εξωτερική διάσταση της αξίας ακολουθεί και άρα πρέπει να εισαχθεί υπό προϋποθέσεις και διαμεσολαβητικά.

Στην περίπτωση της αξίας της εργασιακής δύναμης, η θεώρηση της νομισματικής εργασιακής θεωρίας της αξίας μπορεί εύκολα να οδηγήσει στην ανοικτή ή συγκεκριμένη απόρριψη του εμπορευματικού χαρακτήρα της και συνεπώς στο να γίνεται κατανοητή απλά ως το εισοδηματικό μερίδιο των μισθών (wage share). Επίσης, η χρήση μιας τύπου NIE σχέσης, έτσι ώστε να μεταφραστούν οι αξίες σε τιμές, οδηγεί σε μια εξαιρετικά προβληματική σμιθιανή αντίληψη της ελεγχόμενης εργασίας, της οποίας οι αδυναμίες έχουν δείξει τόσο από τον Ricardo όσο και από τον Marx. Τέλος, η προσπάθεια να αντιμετωπιστεί ταυτόχρονα τό-

σο το ζήτημα του μετασχηματισμού όσο και το να κατασκευαστεί ένα άμεσα εφαρμόσιμο (από πραγματικά υπάρχοντα δεδομένα) μακρο-οικονομικό μοντέλο σκοντάφτει σε σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα και καταλήγει στην παρανόηση της μαρξικής διαλεκτικής αφηρημένου —συγκεκριμένου.

Όσον αφορά τον ιδιαίτερο δρόμο που επιλέγει η θεώρηση του ΠΕΣ για να αντιμετωπίσει το ζήτημα του μετασχηματισμού — δηλαδή η χρησιμοποίηση των τιμών αγοράς ως ενδιάμεσου μεταξύ των αξιών και των τιμών παραγωγής—, παρόλο που είναι εξαιρετικά ευφυής, παρουσιάζει σοβαρότατα προβλήματα. Παρά την αξιόπαινη προσπάθεια των Ramos και Rodríguez, η πιστότητά του στον Marx είναι το λιγότερο αμφιλεγόμενη. Η προσφυγή στα πραγματικά υπάρχοντα στατιστικά δεδομένα δεν κάνει το μοντέλο απαραίτητα ρεαλιστικό. Αντίθετα, μάλλον συσκοτίζει τις ουσιακές σχέσεις προσδιορισμού που διασφαλίζουν το συντονισμό και την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Υπό αυτή την έννοια η διαδικασία μετασχηματισμού του Marx δεν αποτελεί ένα άμεσα εφαρμόσιμο μακρο-οικονομικό μοντέλο (που θα έπρεπε να συλλαμβάνει το επίπεδο του συγκεκριμένου), αλλά μάλλον μια αφαίρεση που αποτυπώνει τις ουσιακές αυτές διαδικασίες προσδιορισμού. Η χρήση από το ΠΕΣ ενός διπεριοδικού μοντέλου, όπου ο μετασχηματισμός ξεκινά στην πρώτη περίοδο αλλά ολοκληρώνεται στη δεύτερη, δεν επιλύει αλλά μόνον αποφεύγει το πρόβλημα.

Παρ' όλες τις προαναφερθείσες επικρίσεις, ο τόμος αυτός αποτελεί μια ενδιαφέρουσα συνεισφορά στην αναζωπύρωση της μαρξιστικής αξιακής θεωρίας. Άλλωστε η μαρξιστική παράδοση έχει αποδείξει —ή θα πρέπει να αποδείξει— ότι μπορεί να κατανοήσει και να αξιοποιήσει με γόνιμο και

παραγωγικό τρόπο κριτικές και αντιθέσεις. Οι απόψεις που εκφράζονται στον τόμο αυτό είναι νέες και γόνιμες κι αυτό αποτελεί το μεγαλύτερο προσόν του.

Σταύρος Α. Μανρουδέας

Βιβλιογραφία

— Dumenil G. (1980), «De la Valeur aux Prix de Production: une reinterpretation de la transformation», *Economica*.

— Dumenil G. (1983), «Beyond the transformation riddle: a Labor Theory of Value», *Science & Society*, vol.47, no.4.

— Foley D. (1982), «The value of money, the value of labour power and the Marxian transformation problem», *Review of Radical Political Economics*, vol.14, no.2.

— Foley D. (1997), «Recent developments in the Labour Theory of Value», εργασία παρουσιασμένη στο Eastern Economic Association, Washington DC, USA, 3-6 Απριλίου.

— Lapavistas C. - Mavroudeas S. (1997), «The “New Solution” of the transformation problem: some issues regarding the treatment of value», εργασία παρουσιασμένη στο Eastern Economic Association, Washington DC, USA, 3-6 Απριλίου.

— Marx K. (1987), «A Contribution to the Critique of Political Economy», σε Marx K.-Engels F. (1987), *Collected Works*, Lawrence & Wishart.

— Morishima M.-Catephores G. (1978), «The Transformation Problem: a Markov Process» σε Morishima M.-Catephores G. (1978) (eds.), *Value, Exploitation and Growth*, McGraw-Hill.

— Shaikh A. (1977), «Marx's Theory of Value and the “Transformation Problem”», σε Schwartz J. (1977) (ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Goodyear Publishing Co.

— Shibata K. (1933), «The Meaning of the Theory of Value in Theoretical Economics», Kyoto, *University Economic Review*, vol. 8, no. 2.

— Wolff R. - Roberts B. - Callari (1982), «Marx (not Ricardos) “Transformation Problem”: A Radical Reconceptualization», *History of Political Economy*, vol. 14, no. 4.